

органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, повинна стати орієнтиром і основним принципом діяльності всіх без винятку категорій державних службовців митних органів, а тим більше посадових осіб, які мають найбільший об'єм владних повноваження. У зв'язку з чим необхідним є закріплення в законодавчих актах єдиного загально-правового поняття посадової особи, основою якого може бути запропоноване нами його визначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петухов Г.Е., Васильев А.С. Понятие должностного лица в советском законодательстве и правовой науке // Правоведение. –1980. –№ 3. –С.24-29.
2. Виконавча влада і адміністративне право /За заг. ред. В.Б. Авер'янова. -К.: Видавничий Дім "Ін-Юре", 2002. -668 с.
3. Петришин О.В. Статус службової особи: природа, структура, спеціалізація. -К.: УНКВО, 1990. -76 с.
4. Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. -Х.: Консум, 1998. -480 с.
5. Манохин В.М. Советская государственная служба. -М.: Юрид. лит-ра, 1966. -196 с.

6. Алексин А.П., Кармолицкий А.П., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации: Учебник. –М.: ЗЕРЦАЛО, ТЕИС, 1996. –640 с.

7. Агеева Е.А. Юридическая ответственность в государственном управлении: Социально-правовой аспект. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. –С.112-113.

8. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26.04.2002 р., № 5 // Юридичний вісник. -№ 28. -13-19.07.2002.

9. Закон України "Про державну службу" від 16.12.1993 р. // ВВР України. -1993. -№ 52. -Ст.490.

10. Митний кодекс України // ВВР України. -2002. -№ 38-39. -Ст.288.

11. Бахрах Д.Н. Административная ответственность граждан в СССР. -Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. -204 с.

12. Лазарев Б.М. Государственная служба /РАН Акад. Правовой ун-т при Ин-те государства и права. -М.: "Знание", 1993. -216 с.

13. Усольцев А.Т. Должностное лицо в советском государственном управлении // Правоведение. -1987. -№ 3. -С.15-17.

Надійшла до редколегії 22.10.2006

ТКАЧУК А.И. ПОНЯТИЕ, ПРИЗНАКИ И ВИДЫ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ

Определяются признаки должностных лиц таможенной службы, анализируются их отдельные виды; проведено размежевание должностных лиц от других служащих таможенных органов.

TKACHUK A.I. CONCEPT, ATTRIBUTES AND KINDS OFFICIALS OF UKRAINE CUSTOMS SERVICE
Attributes for officials of customs service are defined, their separate kinds are analyzed; delimitation of officials from other serving customs bodies is carried out.

О.М. ХРАМЦОВ

канд. юрид. наук

Харківський національний університет внутрішніх справ

УДК 343.226+159.938

ОЗНАКИ ПСИХІЧНОГО НАСИЛЬСТВА ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Проводиться аналіз психічного насильства як кримінально-правової категорії. Наголошується, що ці ознаки є як суб'єктивними, так і об'єктивними. Проводиться відмежування психічного насильства як кримінально-правової категорії від нього, як категорії інших наук. Обґрунтовуються висновок, що встановлення ознак психічного насильства дозволить ефективніше застосовувати кримінально-правові норми про відповідальність за конкретні його прояви (погрози, примушування тощо).

Психічне насильство, як і фізичне, є обов'язковою ознакою насильницького злочину, тому важливе теоретичне та практичне значення має встановлення його ознак як кримінально-правової категорії. Цією проблемою займа-

лися і займаються такі вчені-криміналісти та кримінологи, як І.Я. Фойницький, А.Ф. Зелінський, М.І. Панов, Л.В. Сердюк, І.А. Петін, А.В. Наумов та інші. Але не вироблено єдиного підходу до визначення ознак психічного наси-

льства як кримінально-правової категорії. Немає єдності думок стосовно відношення до насильницьких злочинів заподіяння фізичної (психічної) шкоди з необережності, недостатньо уваги, на наш погляд, приділяється суб'єктивним ознакам психічного насильства, особливостям мотивації такого роду насильницьких злочинів.

Метою цієї роботи є встановлення найбільш важливих ознак (суб'єктивних та об'єктивних) психічного насильства як кримінально-правової категорії. Її новизна полягає в тому, що в ній отримало подальший розвиток дослідження психічного насильства як кримінально-правової категорії, зокрема, особливостей мотивації такого роду насильницьких дій. В роботах криміналістів та кримінологів, на жаль, більше уваги приділялося зовнішнім (об'єктивним) ознакам.

Першою такою ознакою є суспільна небезпечність. Її сутність полягає в тому, що психічне насильство або заподіює шкоду (психічну, а іноді і фізичну) іншим особам, або містить в собі реальну можливість заподіяння такої шкоди. Саме ця, матеріальна, ознака є критерієм визнання конкретних проявів психічного насильства злочинами, умовою їх криміналізації.

Другою важливою ознакою психічного насильства як кримінально-правової категорії є протиправність. "Протиправність як формальна ознака злочину означає передбаченість його у кримінальному законі. Вона тісно пов'язана з суспільною небезпечністю; вона є суб'єктивним вираженням об'єктивної, реальної небезпечності діяння... Тому кримінальна протиправність – юридична, правова оцінка суспільної небезпечності, яка закріплена в законі... Виділення законом кримінальної протиправності як обов'язкової ознаки злочину являє собою конкретне вираження принципу законності у кримінальному праві... Кримінальний закон дає вичерпний перелік злочинів, тому, якщо навіть діяння становить небезпеку для суспільства, але не передбачене законом про кримінальну відповідальність, воно не може розглядатися як злочин" [1, с.69]. Психічне насильство як кримінально-правову категорію визначають лише ті діяння, які передбачені в якості злочину законом про кримінальну відповідальність. Про таку важливу ознаку насильства, як його протизаконність, вказував і І.Я. Фойницький: "Дія при насильстві характеризується протизаконним характером. Право застосування насильства виключає його протизаконність" [2, с.33].

В юридичній літературі не має однозначної відповіді на питання - чи може бути у кримінально-правовому значенні насильство правомірним. Існують два підходи до вирішення цього питання. Згідно з першим поняття насильства повинно охоплювати і ті випадки, коли вчиняються суспільно корисні дії. Так, А.В. Наумов вважає, що насильство, включаючи його крайні прояви при необхідній обороні, є правомірним. Останнє дозволяє не зводити насильство лише до суспільно небезпечних та протиправних його проявів [3, с.56].

Згідно з іншою точкою зору, про насильство у кримінально-правовому значенні слід говорити лише тоді, коли сила застосовується всупереч закону. Законним насильством не може бути. Законним може бути застосування сили. І тому насильство у кримінально-правовому сенсі повинно характеризуватися суспільною небезпечністю [4,

с.106]. Досить широко трактується насильство у кримінальному законодавстві інших країн. Так, Примірний кримінальний кодекс США має в собі такі визначення поняття насильства: "протиправне насильство", "смертоносне насильство", "насильство в порядку захисту" тощо [5].

Л.В. Сердюк вважає, що протизаконність є обов'язковою ознакою насильства. На його думку, якщо не урахувати цю ознаку, то поняття насильства розширюється аж до заходів виховного характеру та звичайних взаємовідносин між людьми [6, с.51]. Тому однією з ознак психічного насильства як кримінально-правової категорії є його кримінально-правова протиправність, тобто передбаченість конкретних його проявів в якості злочинів законом про кримінальну відповідальність.

Наступною ознакою кримінально-правового визначення психічного насильства є його навмисний характер. Психічне насильство у різноманітних формах: як самостійний злочин (погроза вбивством, погроза знищенням майна тощо) і як складова більш складної дії у інших злочинах (грабіж, вимагательство, розбій тощо) вчиняється лише умисно, коли винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає настання суспільно небезпечних наслідків і бажає або свідомо припускає їх настання. Ще ст.475 Кримінального Уложення 1903 року, хоча і визнавала насильством лише фізичне і окремо погрозу, вказувала на те, що насильство над особою і погроза здійснюються умисно. Тобто необережне нанесення шкоди насильством не визнавалося. Справедливо вказує В.В. Лунєєв на те, що не слід відносити до насильницьких злочинів випадки необережного нанесення шкоди, навіть вбивство з необережності. За своїм кримінальним змістом вони нічим не відрізняються від порушень правил безпеки, в результаті яких спричиняється ненавмисна фізична шкода людині, включаючи її смерть [7, с.193].

Важливою ознакою психічного насильства є його об'єкт – психіка іншої людини або групи осіб. Ще І.Я. Фойницький вказував на те, що насильницькі дії повинні бути спрямовані проти особи потерпілого. Насильство повинно бути вчинено над особою. Насильство над речами, яке не переходить в посягання на особу, поняттям насильства не охоплюється. Він критикував підхід судової практики, який існував в той час, коли використовувалося поняття "морального", а скоріше "безморального" насильства. До нього відносили любе розпорядження в чужій правовій сфері всупереч явно вираженої волі її носія, хоча при цьому не було ні фізичного, ні психічного насильства над особою [2, с.33].

Насильство як фізичне, так і психічне характеризується впливом на іншу особу, який може бути фізичним і психічним. При цьому дії відносно предметів, тварин, юридичних осіб кримінально-правовим поняттям насильства не охоплюється. Автор також не погоджується з позицією тих вчених, які відносять до насильства і випадки аутоагресії – свідомого, шкідливого впливу людини на саму себе [8, с.66]. І.В. Самошенко вважає, що така форма психічного насильства, як погроза, не завжди здійснює саме психічний вплив. У випадках, коли погроза спрямована відносно держави, міжнародної організації, юридичної особи, в яких взагалі відсутня психіка, мова йдеться не про психічний, а про інформаційний вплив [9, с.67]. Слід лише додати,

що такі злочини і не слід відносити до насильницьких, тому що відсутній їх обов'язковий об'єкт - інша людина.

У більшості кримінально-правових визначень поняття насильства (чи то фізичного, чи то психічного) були відсутні вказівки на такі його суб'єктивні ознаки, як мотиви вчинення цих суспільно небезпечних дій. Як справедливо наголошує О.Д. Ситковська, адекватне вираження в поняттях, нормах, інститутах кримінального права дійсного змісту суб'єктивного світу особи є необхідною умовою соціальної ефективності кримінального законодавства. Вона вказує, що слід урахувати також і психологічні особливості мотивів при індивідуалізації кримінальної відповідальності. Зокрема, розширення переліку мотивів, які визнаються пом'якшувальними та обтяжуючими обставинами, обов'язковість розгляду мотиву і мети діяння в системі загальних начал призначення покарання, необхідності відмови від тлумачення певних мотивів як низьких [10, с.10, 262]. Мотивацію конкретних проявів психічного насильства можна розділити на три види: ворожа, інструментальна та негативистська. Ворожа мотивація психічного насильства характеризується бажанням нанести шкоду (фізичну або психічну) потерпілому. Основою такого виду мотивів є будь-яка незадоволена індивідуальна або групова потреба. Стан ворожості та гніву часто виникає в конфліктній ситуації, іноді у відповідь на поведінку потерпілого або внаслідок непереможної перешкоди до досягнення мети. Ворожа мотивація частіше присутня в таких злочинах, які є проявами психічного насильства, як погроза вбивством, знищенням майна, доведення до самогубства тощо. О.М. Литвак вірно вказує на той факт, що судова практика та сучасні дослідження агресивної злочинності дають підстави зробити висновок про те, що стрімко понизився поріг мотивації кримінального насильства [11, с.55-56].

Іншим видом мотивації психічного насильства є інструментальна мотивація. Вона має місце тоді, коли злочинці не відчують ворожих почуттів до потерпілих, а прагнуть таким чином задовольнити іншу свою потребу, наприклад матеріальну. Прикладом цього є корислива мотивація в насильницько-корисливих злочинах: насильницький грабж, розбій, вимагательство. Інструментальна мотивація присутня і в діях осіб, які бажають такими діями зняти емоційну напругу. Такі дії можуть бути спрямовані не тільки проти осіб, які є джерелом незадоволення, але і проти їх близьких. Насильницькі дії можуть бути спрямовані взагалі проти сторонніх осіб. Іноді в насильницькому злочині поєднуються одночасно і ворожа, і інструментальна мотивація. Негативистська мотивація насильства характеризується бажанням винної особи ствердитись. "Мотиви, які називаються негативистськими, позбавлені свідомої раціональної основи, хоча впливають з індивідуальної потреби в самоактуалізації." [12, с.142]. Заподіюючи шкоду іншій особі, злочинець таким чином стверджується на індивідуальному, соціальному та соціально-психологічному рівнях. Встановлення справжніх мотивів вчинення насильницьких злочинів дозволить здійснити правильну кваліфікацію дій винних осіб, урахувати їх при призначенні покарання і здійсненні заходів спеціально-кримінологічного попередження нових злочинів цими особами.

Важливою ознакою психічного насильства є форма його впливу, зокрема, інформаційна. Вона може здійсню-

ватись за допомогою слів, жестів, рухів. Слово є кодом, який зрозумілий для всіх та дозволяє передавати будь-яку інформацію, окрім того, воно пов'язане зі змістом і здатне справляти на людину сильну психофізичну дію [13, с.61]. Небезпека психічного впливу інформації на особу визнається і кримінальним законодавством. Так, для позбавлення іншої людини життя може застосовуватись як фізичний вплив (удар ножом, отруєння тощо), так і психічний вплив (заподіяння душевної травми, що викликала смерть, підбурювання до самогубства особи, яка не усвідомлює цього акту, тощо). Психічне насильство характеризують саме інформаційні дії, що супроводжуються передачею інформації іншим особам в словесній формі, а також у формі різноманітних дій, які несуть інформацію: рухів, жестів. Вплив психічного насильства на іншу людину обумовлений змістом інформації, яка передається. Окремі вчені формою психічного насильства, поряд з інформаційною, визнають і позаінформаційну форму впливу. Автор з цим не погоджується, але це не тема даної статті.

Важливою ознакою психічного насильства є та шкода, яка заподіюється такими діями. Слід зазначити, що Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень формулюють, що, з медичної точки зору, тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що викликано, як наслідок, діями одного чи кількох зовнішніх факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних. Таким чином, не виключається з цих факторів психічне насильство. Його наслідками можуть бути психічна хвороба, реактивні стани, психози, неврози. Психічна хвороба відноситься до тяжких тілесних ушкоджень, всі ж інші, в залежності від розладу здоров'я, до інших видів. Р. Шарапов дає визначення психічної шкоди у кримінальному праві. Він справедливо наголошує на тому, що кримінально-правова характеристика психічної шкоди, в більшості випадків, отожднюється з цивільно-правовим поняття психічної шкоди. На його думку, поняття психічної шкоди в кримінальному праві повинно базуватись на її психологічному змісті. Це комплекс негативних станів людини (афект, страх, тривога, фрустрація тощо, які можуть бути визначені загальним терміном "емоційний стрес"). До цього виду шкоди, на його думку, не слід відносити психічні захворювання, тому що вони, в більшості випадків, пов'язані з ураженням головного мозку та порушенням його функції (психічної діяльності), в силу чого відносяться до фізичної шкоди. На думку вченого, психічна шкода, як різновид суспільно небезпечних наслідків, являє собою зміни в емоційній сфері людини у вигляді негативних психічних станів, які не є психічними захворюваннями. Він виділяє чотири види психічної шкоди. Першим з них він називає побоювання злочинної погрози. Вчений вважає, що реальність погрози характеризує цей злочин як злочин з матеріальним складом. Це обумовлено тим, що при вчиненні погрози вбивством, заподіянням тяжкої шкоди, знищенням майна потерпілий відчуває таку емоцію, як страх. Другим проявом психічної шкоди є стан сильного душевного хвилювання або фізіологічний афект. Він є сильним потрясінням психіки людини, яке дезорганізує не тільки психічні, але й соматичні процеси. Пропонується криміналізувати цей вид наслідків в якості самостійної обставини, що обтяжує покарання за насильницькі

злочини, в тому числі і при погрозі вбивством, нанесенням тяжкої шкоди тощо. До психічної шкоди Р. Шарапов відносить й інші негативні стани, які не досягають ступеня фізіологічного афекту (депресії, персеверації, паніки тощо). Четвертим видом психічної шкоди визнаються психічні страждання, до яких, на його думку, слід відносити екстремальні емоційні стани людини, які носять затяжний характер (сильні стреси тощо). В цих випадках слід призначати судово-психологічну експертизу [14, с.80-81].

В цілому можна погодитись з таким підходом до визначення психічної шкоди у кримінальному праві. Дійсно, більшість злочинів, які є проявами психічного насильства, мають формальний склад. Але, як справедливо наголошував В.М. Кудрявцев, в основі таких складів лежать, головним чином, випадки, коли наслідки настають неминуче, одночасно із вчиненням відповідної дії. Зазвичай ці наслідки носять нематеріальний характер, і їх встановлення було би на практиці пов'язано з труднощами, яких складно позбутися. Однак той факт, що диспозиція не має в собі ніяких ознак шкідливих наслідків також не свідчить про їх відсутність... [15, с.157]. Але складність встановлення цих наслідків не означає неможливість такого встановлення. Це не тільки можливо, але є обов'язковим. Для цього слід залучати спеціалістів з інших наук.

Психічна травма при психічному насильстві, в свою чергу, може приводити і до фізичної шкоди, якою може бути навіть смерть потерпілого.

В цій роботі ми визначили необхідні і найбільш важливі ознаки психічного насильства як кримінально-правової категорії. Вони можуть бути як об'єктивними, так і суб'єктивними. До цих ознак відносяться: суспільна небезпечність; протиправність; навмисний характер дій, ворожа, інструментальна або негативистська мотивація; інформаційна форма впливу; об'єкт - психіка іншої людини; психічна, іноді і фізична шкода (яка опосередкована психічною травмою). В подальшому ми плануємо вивчення конкретних проявів психічного насильства, які передбачені КК України, особливостей механізму спричинення шкоди такими діями та особливостей кваліфікації цих суспільно небезпечних дій. Подальша робота буде проводитись з урахуванням основних ознак психічного насильства як окремої кримінально-правової категорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальне право України: Загальна частина. Підручник /Бажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І. та ін. – Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. –416 с.
2. Фойницький І.Я. Уголовное право: Посягательства личные и имущественные. –СПб., Типография М.М. Стасюлевича, 1907. –176 с.
3. Наумов А.В. Уголовно-правовое значение насилия: Насильственная преступность /Под ред. Кудрявцева В.Н., Наумова А.В. –М.: Спарк, 1997. –139 с.
4. Бужор В.Г. К вопросу об определении общего понятия насилия // Криминология и организация профилактики преступлений: Сб. науч. тр. –М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. –С.104-112.
5. Примерный уголовный кодекс США. –М.: Юрид. лит., 1969.
6. Сердюк Л. О понятии насилия в уголовном праве // Уголовное право. –2000. -№ 1. –С.51-52.
7. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. –М.: Норма, 1997. -525 с.
8. Антонин Ю.М., Бойко И.Б., Верещагин В.А. Насилие среди осуждённых. –М.: Спарк, 1994. –276 с.
9. Самоценко И.В. Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины (понятие, виды, спорные проблемы): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 /НЮАУ. –Х., 1997. -222 с.
10. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. –М.: Норма, 1998. –285 с.
11. Литвак О.М. Злочинність, її причини та профілактика. –К.: Україна, 1997. -167 с.
12. Бандурка А.М., Зелинский А.Ф. Вандализм. –Х.: УНИВД, 1996. -199 с.
13. Матвеев В.С. Загадки и резервы психики. –Свердловск: Изд-во Уральск. ун-та, 1994. -238 с.
14. Шарапов Р. Психический вред в уголовном праве // Уголовное право. –2004. -№ 2. –С.79-81.
15. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. –М.: Юрид. лит., 1960. -244 с.

Надійшла до редколегії 23.06.2006

ХРАМЦОВ А.Н. ПРИЗНАКИ ПСИХИЧЕСКОГО НАСИЛИЯ КАК УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ КАТЕГОРИИ

Проводится анализ психического насилия как уголовно-правовой категории. Делается ударение, что эти признаки есть как субъективными, так и объективными. Проводится отмежевание психического насилия как уголовно-правовой категории от него, как категории других наук. Обосновываются вывод, что установление признаков психического насилия позволит эффективнее применять уголовно-правовые нормы об ответственности за конкретные его проявления (угрозы, принуждение и т.п.).

HRAMTSOV A.N. ATTRIBUTES OF MENTAL VIOLENCE AS CRIMINAL-LEGAL CATEGORY

The analysis of mental violence as criminal-legal category will be carried out. It is emphasized, that these attributes are both subjective, and objective. It will be carried out dissociation mental violence as criminal-legal category from it, as categories of other sciences. Are proved a conclusion, that the establishment of attributes of mental violence will allow to apply criminal-rules of law about the responsibility for its concrete displays (threats, compulsion etc.) more effectively.